

YU ISSN 0027-8084
UKD 808.61/.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XXXII/3—4

**БЕОГРАД
1998**

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXXII (нова серија)

Св. 3-4 (1998)

САДРЖАЈ

О реченицама типа <i>КО ТО КАЖЕ / КО ДА ТО КАЖЕ</i> (МИЛКА ИВИЋ)	131
О критеријумима за семантичко нормирање речи (ИВАН КЛАЈН)	134
Неке специфичности отворене и затворене класе речи (ЗОРКА КАШИЋ)	188
О значењу српског глаголског префикса <i>-раз</i> (когнитивнолингвистички приступ) (ДУШКА КЛИКОВАЦ)	153
Значење речи <i>дух</i> и <i>душа</i> у савременом српском језику (СТАНА РИСТИЋ)	168
Суфикс <i>-чија/-ција</i> у српском књижевном језику (стилско-семантички аспект) (ПРВОСЛАВ РАДИЋ)	179
Континуанте глагола <i>*duti</i> (ЗВЕЗДАНА ПАВЛОВИЋ)	192
О једном примеру семантичке диференцијације међу синонимима (<i>хљоб-крух</i>) (МИЛАН ДРАГИЧЕВИЋ)	198
Основне лексеме родбинског сродства у „Српским народним загонеткама“ Стојана Новаковића (САВА АНЂЕЛКОВИЋ)	201
Из језика „Сеоба“ Милоша Црњанског (1) (ЖИВОЈИН СТАНОЈЧИЋ)	218
Богатство боја у писаној речи Десанке Максимовић (АСИМ ПЕЦО)	226
Поетска функција језика (МИЛОСАВ Ж. ЧАРКИЋ)	240
Књижевни и/или стандардни језик (прилог појмовно-термиолошком разграничењу) (МИЛАН ШИПКА)	250
Промена основне фреквенције у двосложним речима са дугосилазним акцентом (МИРЈАНА СОКОЛОВИЋ)	259
Прикази и критике	
Српски језик на крају века (ПАВЛЕ ИВИЋ, СЛОБОДАН РЕМЕТИЋ, СВЕТОЗАР СТИЈОВИЋ)	271
Даринка Гортан-Премк, О полисемији и организацији лексичког система у српскоме језику (МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ)	280
Лингвистички ентузијазам (Владимир Недељковић, Језички тренутак) (ЕГОН ФЕКЕТЕ)	283
Јован Ајдуковић, Русизми у српскохрватским речницама: принципи адаптације, речник (МИЛЕНА СТОЈАНОВИЋ)	289
Хроника	
Документи Одбора за стандардизацију српског језика	293
In memoriam	
Др Петар Вукановић (31. III 1949 — 24. XI 1998)	301

САВА АНЂЕЛКОВИЋ
(Универзитет „Сорбона“, Париз)

ОСНОВНЕ ЛЕКСЕМЕ РОДБИНСКОГ СРОДСТВА У „СРПСКИМ НАРОДНИМ ЗАГОНЕТКАМА“ СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

У раду се анализирају семантички односи између разрешења загонетки и основних лексема родбинског сродства које се јављају у „Српским народним загонеткама“ Стојана Новаковића

I.

Анализа поступка скривања речи, факултативност асоцијативних процеса денотирања као и посредан начин именовања појмова (са коренима у првобитној забрани изговара имена), на чему се формулише загонетка, били су довољно провокативни разлози за испитивање семантичких реализација појединих лексема. Како загонетке представљају „склопове метафоричких слика које одговарају извесном предмету или читавој једној ситуацији коју природни језик описује на неметофичан начин“¹, покушали смо да сагледамо „гипкост“ језика која омогућава „најшири могући смисао преносних значења и семичких комплекса“². Из корпуса обимне збирке „Српских народних загонетака“ Стојана Новаковића (издање Ћупићеве задужбине, Београд и Панчево 1877. год.) издвојили смо основне лексеме родбинског сродства. Мада их карактерише семантички садржај само једне семантичке компоненте — однос према лицу по коме се одређује сродство — „која због своје специфичности и индивидуалности не подлеже даљој семантичкој трансформацији“³, неке од њих су у свом семантичком садржају развиле и извесне семантичке компоненте „које су обично резултат колективне експресије, општег схватања о квалитетима, о вредностима тих појмова“⁴. Ослањајући се на полисемантичност, покушали смо да утврдимо значења и семантичке позиције, као и типове семантичких односа.

¹ Ј. Христева, *Експанзија семантике*, Трећи програм, Београд, јесен 1974, стр. 337.

² В. Иванов и В. Н. Топоров, *Труды по знаковым системам, II*, Универзитет у Тартуу, 1965, стр. 116.

³ Д. Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, Институт за српски језик САНУ, Београд 1997, стр. 42.

⁴ Д. Гортан-Премк, *нав. дело*, стр. 22.

У оквиру фонда речи које чине загонетку у овом раду су обрађене следеће лексеме: *баба*, *деда*, *мајка*, *оцац*, *сестра* и *браћ* у међусобно организованим речима, чиниоцима загонетке, у којима се могу претпоставити асоцијативни односи. Загонетке са лексемама *син* и *деће* обухваћене су већ поменути појмовима родбинског сродства, док је лексема *кћи* непродуктивна и потврђена само у једној загонетки нетипичног модела.

Ван рада су остале загонетке нејасне унутрашње структуре, из којих се не изводе позната нам полисемантичка значења испитиваних лексема, загонетке у којима се данас не препознају значења родбинског односа, као и варијанте загонетака истих модела сличног лексичког састава јер нису релевантне за овај рад.

У тексту је коришћен корпус Речника српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности (у даљем тексту РСАНУ) за лексеме с почетним *A* до *H* и Речник српскохрватског књижевног језика Матице српске (даље РМС) за лексеме од *Љ* до *Ш*. Као помоћ, у спорадичним случајевима, при идентификацији значења појединих лексема коришћен је Рјечник хрватског или српског језика Југославенске академије знаности и умјетности (ЈАЗУ). Помоћни корпус, у појединим случајевима чине Српски рјечник Вука Стеф. Карацића из 1852. год. (Вуков Рј.) и Етимологијски рјечник хрватског или српског језика Петра Скока (Скок).

II.

1.

Основно значење лексеме *баба* је „стара жена, старица“, а најважнија секундарна значења су „старија сродница; мати оца или матере (њиховој деци); стрина, тетка или ујна оца или матере (њиховој деци)“ (РСАНУ, знач. 1, 2, 2а, 2б).

Према референту разматрају се следеће загонетке:

1. **Једна бака иде покрај оцака, па све виче бака, бака — кокош**

2. **Ождреби кобила коску, а коска ждребе. Ждребе не хте за кошћу — мајком, него оде за кобилом — бабом — кокош**

Веза референта и лексеме *баба* у првој загонетки вероватно се заснива на фонолошком плану, хомофоном везом, односно ономато-пејском асоцијацијом *бака*: *бака*, *бака* (РСАНУ, 1. за подражавање звука који се чује кад удари један предмет од други; 2. за подражавање гласу жабе).

У другом примеру, лексичком низу *кобила — коска — ждребе* (лажно успостављен однос сродства) одговара низ *кошћ* = *мајка* —

кобила = *ждребе*. Кост, дете условне родитељице кобиле⁵, може као лексема, да успостави родбински однос а) семантичком идентификацијом семе „чврст“ („чврсти део тела...“ РСАНУ, знач. 1) која асоцира на јаје⁶ и б) својим фигуративним значењем „рођено дете, пород“ (РСАНУ, т. Зв — Друго је свој пород, своја кост; а друго су познаници и комшије (Мил. М. Ђ. 25, i33).

3. Једна бака сто очију — *пећ*

4. Пуна бака шупељака — *пећ*

5. Шупља бана на плећима — *црећуља*

У свим наведеним загонеткама денотата *пећ* (поред неких других, из корпуса, овде ненаведених) лексема *баба* у хомонимној је вези са лексемом *баба*³ (секундарно значење „пећ од блата“)⁷. Приликом загонетања *већ* је изречена лексема, хомонимна оној која је решења, можда због тога што је језик „силнији од мисли“ и што „он изрече оно, што он сам захтијева, што не захтијева ум непосредно“⁸. Усмени аутор онеобичава исказ новом лексемом (*очи*), која упућује на претходну и има фигуративна значења (3. живост у погледу: блесак очију; 1.б. сјај, блесак или 4.а. блесак очију) појмова који припадају породици речи лексеме решења (варница, жеравица или искра). На оваквом двосмерном процесу откривања и скривања значења формулише се један од начина загонетања.

Друга је претпоставка да овде *око* („руна, отвор“) алтернира са лексемом *прозор* („рупа, отвор“) и да је релевантна само сема „отвор“ кроз који пролази топлота, а што је начин функционисања денотата *пећ*.

6. Окрпљена бака крај огњишта сједи — *гибаница*

7. Девет баба по леду се плаза — *ушћиници*

8. Пуна бака бубрежњака — *хлеб*

Мислимо да у овим примерима постоји хомонимни однос испитиване лексеме *баба*¹ и *баба*³ (бабица, колач у облику хлепчића који се меси о задушницама). Основно значење лексеме *баба* реализује се само у првом примеру, потпомогнуто придевом *окрпљена* = „стара“.

⁵ Кобила је устаљен појам у загонетању. РСАНУ бележи семантичке валентности лексеме *кобила* из фонда загонетка о мравињаку, о звону и кости (10.а).

⁶ Могућа је и асоцијација према боји, мада у дефиницији лексеме *кост* РСАНУ нема евиденцију такве семе „беле боје“. Уп. пример: Угледао сам стабаоце, бијело као кост (Ж. Команин, *Калијевка*, 86).

⁷ У опису ове врсте пећи релевантна је сема „са отворима“ („Пећ је озидана циглом. Дубока је 2–3 метра. Рупа има неправилну округлину. Тле јој је равно, озидано такође циглом и избушено истим рупама кроз које пролази ватра или топлота.“) Т. Р. Ђорђевић, *Животи и обичаји народни*, Српска краљевска академија, књ. 17, Београд, 1928, стр. 63.

⁸ Т. Мартић, *Пучко вјерованье и иречање*, Рад ЈАЗУ, књ. 60, Загреб 1882, стр. 149.

Најчешћи начин загонетања је успостављање семантичког односа формантским склоповима, односно римом (*бака* — бубрежњака) и метафоричном транспозицијом „слике“ (бубрити — бубрег — бубрежњака; шупљине у добро урађеном тесту).

Из контекста загонетака уочавамо асоцијације по супротности. У другом примеру, поред релевантног броја *девети*, распрострањене и познате „у обичај узете ријечи“ *Ко о чему, баба о ушћийцима*⁹, за сугерисање је понуђена супротност *лед* — (*врела*) *масћ/уље* (плазити се/клизати се по леду, уместо на загрејаној масти/уљу).

9. Пет се баба око једне јаме врте а једна другу не стигне — *игле*

Одлучујући чинилац за избор фокусне лексеме загонетке може да буде граматички род (односно природни пол) и број (овде: *бабе*, мн., ж. пол — *игле*, мн., ж. род). Остали елементи задатка, иако не експонирани, више су у функцији одгонетања. Устаљени број *пет*, *јама* и *врћейти се* указују на уобичајен процес плетења одређене врсте плетива (чарапа), овде медијатора у одгонетном поступку који је у структури загонетке условљен реалном мотивацијом.

10. Зафијукну баба иза Дунава, помете хоцу наврх мунара — *бура*

11. Обали се во низ обитни до, нико га не може ишћерати, до баба с кудељом — *снег*

У овим загонеткама лексема *баба* везана је за ванлингвистичку реалност јер потиче из архаичног веровања у женско демонско биће.¹⁰ Њени трагови, осим у топонимима и етнолошким предањима, налазе се и у изразима „бабин кут“, „бабина греда“ или „бабин буцак“, који означава „северозападну страну света“ (РСАНУ) или појаву „кад је облачно па се с те стране почне ведрити, онда се разведри“ (РЈАЗУ). „Ширећи примарно семантичко поље, ове митске, божанске речи трајно су се сместиле у језику и настаниле да живе у њему и после ишчезнућа традиционалних култура.“¹¹ Удаљеност овакве *бабе* загонетка поспешује предлогом који иницира просторни однос (*иза* Дунава), док демонско порекло *бабе* потврђује други део загонетке који није у семантичкој вези са првим делом, већ је само „слика“ за идентификацију бабине моћи.

У другој загонетки фокусирана синтаagma *баба са кућељом* и референт *снег* успостављају конотативни однос према: а) боји (белина влакна и снега), б) поступности преобликовања (потрошња влакна и топљење снега) и в) резултату промене (пређа и вода).

⁹ В. С. Карацић, *Српске народне пословице*, Просвета–Нолит, Београд 1985, стр. 155.

¹⁰ О ширењу култног значења „бабице“ и „бапке“ као и о „баби“ и „бабуну“ више у књизи М. Будимира, *Са балканских источника*, СКЗ, Београд 1969, стр. 187.

¹¹ М. Поповић, *Памћивек*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1983, стр. 81.

12. Никоше баби седам зубава, док зубе погуби, сваког слатко пољуби — *йосџ часни*

Прехришћански култ божанске бабе (*Тerra mater*) у хришћанској традицији јавља се као персонификација ускршњег поста. (Подсетимо се да се некада загонетало само у одређено доба године: у време месојеђа и Беле недеље). Баба Коризма има седам штапова или зуба. „Кад једна недјеља прође говори се дјечи: 'бацила баба коризма један штап,' или: 'испаде баби зуб'. Тако и кад прође друга недјеља, итд.“ (Вуков Рј.). У овом „гонетању“, кад „семантика именице може почитвати било на спонтаној културној семиотици, било на конструираној и контролираној семиотици (теорије, знаности, итд.)“¹², лексема *баба* није „родитељка“, већ старица.

13. Стара баба у нуглу сиди, по свој кући поса' чини — *свећа*

У овом примеру дуплира се антонимијски пар *седит/у нуглу* — *чини йосао/йо свој кући*. Мировање се ограничава на периферни део, док кретање, светлосним распростирањем, обухвата читав простор. Активност субјекта (*чинити/вршити йосао*) супротна је представи „старе бабе“ — старице.¹³ Уочљива је сагласност пола проучаване лексеме и денотата.

14. Баба иде по кући, ноге јој висе о куци — *обућа обешена о ексер*

Апсурдна слика загонетке у којој „натприродно на неки начин бива оправдано“¹⁴ добија своју смисленост одгонетком. Уз помоћ позиције *горњи* : *доњи*, комичан ефекат постигнут је парадоксом и метонимијом примарних семантичких реализација лексема *нога* и *обућа*.

15. Једна баба једним зубом сву планину обали — *кључ*

Као у претходном, тако и у овом примеру лексема *баба* не носи значење родбинског односа, већ само семе „стара жена, старица“. Типична формула „један зуб (у глави)“ одговара некадашњем изгледу референта (једнозуби кључ). При декодирању ове загонетке постоји реална основа преноса значења. За њено тумачење релевантна је народна пословица *Кући је йраг највећа йланина*¹⁵ и њено симболично значење.

¹² Н. Вајс, *О лексикографској дефиницији*, Лексикографија и лексикологија, Зборник реферата, Београд, Нови Сад 1982, стр. 23.

¹³ Лексема *баба* „имае издавна тенденцију к раширенију значення, ср. значење 'баба, жена, замужня женщина' во всех славянских языках. Отмечаются случаи переноса на неодушевленные предметы, на животных“ (О. Н. Трубачев, *История славянских терминов родства*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1959, стр. 72.

¹⁴ Ц. Тодоров, *Увод у фантасличну књижевност*, Рад, Београд 1987, стр. 59.

¹⁵ В. С. Карацић, *Српске народне йословице*, Просвета, Нолит, Београд 1985, стр. 166.

16. Баба гребуљава роди сина љепушкаста, а унука суманута
— лоза

Ово је једна од многих варијанти загонетке о лози, грожђу и вину, а све оне имају низ лексема родбинског сродства као основ загонетања. За њих је „карактеристично имплицитно указивање везе (и хијерархије) међу скривеним денотатима, која се остварује помоћу термина сродства, чија смисаона веза пројектује везу међу скривеним денотатима“¹⁶.

У наведеној загонетки *баба* је у функцији двоструке родитељице путем временског и продуктивног везивања (*син* — *унук* : *грозд* — *вино*). Сукцесивност и генетска повезаност регулише употребу испитиване лексеме за финални производ (вино). Загонетка се заснива на антонимијском низу, а супротстављање се врши према старости (*баба* — *син* — *унук*) по основним значењима ових родбинских лексема. Низ је подржан супротстављеним придевским речима *гребуљав*¹⁷ — *љепушкаст* — *суманут*. Прва реч је „окамењена“ и једино забележена у овој загонетки, а друге две су устаљени епитети за појмове уз које стоје. Вероватно су формиран према инхерентним и иманентним особинама, релативно мотивисани или само важећи у одређеним говорним срединама.

2.

Основно значење лексема *деда* је „старији сродник (у трећем колелу); очев или материн отац (њиховој деци); отац жениног или мужевљевог родитеља (другом брачном другу); очев или материн стриц, теча или ујак (њиховој деци) (РСАНУ, знач. 1, 1а, 1б покр., 1в).

1. Сваки дан деда у цркву уходи, отац сваку недељу, а унук у години само један пут — угљен, вино и грожђе

Наслеђени обрасци веровања, понашања и обичаја служе као матрица за десигнацију загонетака са изразито локалним значењем. У овој нам помаже традиција православног хришћанства. Угљен (секундарно значење „жар, жишка“) у вези је са основним значењем лексеме *деда* по старини, односно важности (*жар/дрво* — *грозд* — *вино*). Учесталост суделовања одгонетних појмова приликом црвених обреда

¹⁶ Э. М. Волоцка, *Ассоциативные связи природных явлений в фольклорной модели мира (на материале славянских загадок)*, Етнолингвистика текста, Семиотика малых форм фольклора I, Академия наук СССР, Институт славяноведения и балканистики, Москва 1988, стр. 131.

¹⁷ У РСАНУ лексема *гребуљав* није семантички разјашњена. Остављене су могућности: рецкаст, савијен и избраздан, али под сумњом. Једна од варијанти ове загонетке је *Отац грбац, мајки широка, а син љејойа — винов пањ, лист*, и *грозд* (Нзаг, Милеуснић). Синоними за *грбац* су *грбавац*, *грбуља*, *грбуљак*; постоје *грбавица*, *грбуша*, *грбушан* — у мањој мери погурен, грбав, као и *грбица* — врста винове лозе (Скок, 20). У случају Новаковићеве загонетке можемо претпоставити да се *гребуљав* (изглед пања винове лозе), супротстављајући се антонимијски по изгледу, везује са лексемом *љепушкаст*, док је *суманут* „утисак“ по ефекту који производи вино или ракија („унуче“).

је основ загонетања. Тамјан је у свакодневој употреби, вино приликом недељне службе, док се грозђе уноси у цркву само на празник Преображење. „Тога дана носи се у цркву и освећује и први пут, као причешће, окуша“.¹⁸

2. Деда бабу тишти, испод бабе бијела пена пишти — *жрвањ; сирење*

Пагански обичај приношења људских жртава боговима, потом животињских (рецидив и данас присутан), настанком аграрне цивилизације суиституисан је приношењем пшеничног („хлебног“) зрна. Стога, изрази „Наћи се између два жрвња“ — наћи се у тешком положају и „Бити као (у млину) самлевен“ — бити измучен физички и духовно, представљају „памћење“ на мучења и комадања људских жртава; а мељава житарица се доживљава као „мучење“ зрна (услед чега и „бијела пена пишти“).

У наведеној загонетки (денотат — жрвањ) изглед и функција предмета, односно имитирање природног односа полова, били су пресудни за конотативност. („Жрвањ, доњи и горњи, то су два когураста камена, на један лежи у другом, који је издубљен и окрећући се у доњем, меље жито“ (Драг. НИ 1904, 188). РСАНУ бележи покрајинска значења лексеме *деда*: „Уздужна греда са клином помоћу кога се преко ‘бабе’ подиже и спушта вретено воденице поточаре, а тиме и горњи воденични камен; уздужно вретено воденице поточаре; попречна греда“ (8. в, а и в). Секундарна значења, покрајински називи, како овде, тако и код других предмета који функционишу у пару називима „деда“ и „баба“ (нпр. витло са „бабицом“ и „дедеком“, црепуља и сач и др.), осим што упућују на основна значења истраживаних лексема, симулирањем односа мушког и женског пола (предмети неједнаки по изгледу и функцији) у служби су денотата.

Иста загонетака денотирана као *сирење* има нешто другачију структуру слике и нешто једноставнији и блажи метафорички транспорт. *Деда* је когураста камен (горњи жрвањ код претходног референта), *баба* је сир који се цели испод камена, а „бијела пена“ — сок који се цели испод камена; „бијела пена“ — сок, својим саставом је ближи стварној флуидности пене него брашњава измаглица. Функционалност камена, његов положај и граматички род помажу тумачењу слике.

3. Ђед ђеда све то више тишти, између њих света капља пишти — *уље*

Структура ове загонетке слична је структури претходне. Међутим, жрвањ у овом примеру има примарно значење („домаћи ручни млин“), а није „воденични, млински камен којим се меље мливо“ (РСАНУ, знач. 2), док је производ „мучења“ света капља. Метонимичном заменом дела за целину, свете капи/мира, добија се свето уље/уље. Асоцијативно тежиште загонетке је чврстина жрвњева, а не

¹⁸ В. Чајкановић, *Речник српских народних веровања*, СКЗ — САНУ, Београд 1985, стр. 82.

њихов изглед или положај. Могуће је да одредница лексеме *деда* „стар“ кореспондира у процесу асоцијација са материјалом (камен) од којег је жрвањ исклесан, али претпостављамо, ипак, да је у питању „ћед“ (синоним *деда*) у развијеном секундарном покрајинском значењу.

4. Крив деда с гредe мокри — *ибрик; бардак*

Једна конструкција загонетке омогућава два различита одговора када припадају истом синонимном низу, зависно од говорне праксе друштвене заједнице. Карактеристичан изглед овог предмета — „имају крив носак који је у противном правцу од дршке“¹⁹, метафорично и функционално потпомогнут опсценом сликом и именовањем физиолошке радње, развија елеменат комике. „Највећи број з. заснива се на чињеничком упоређивању. Природа ствари посматрана је само из једне, увек изненађујуће перспективе, и открива се поређењем.“²⁰ У овој загонетки, *деда* је само ознака за мушки пол.

5. Крмељив деда из пећке гледа — *ѝроха; хлеб*

Ова два денотата имају више сличности (праве се од брашна, добијају се његовим мешањем са водом и печењем, основне су врсте намирница и сл.) него што се разликују (врста брашна). Подударност граматичког рода и природног пола у овом случају је занемарена. Фактор сличности по изгледу — кора проје/хлеба и „стара“ кожа лица у асоцијативном су односу. Избор лексеме *деда* са семом „стар“ потврђује и епитет *крмељив* који је устаљен уз ту лексему, мада постоји и релативност гласовног подударана (*деда* — *гледа*). (У РСАНУ за референт „грозд на чокоту“ две загонетке почивају на томе: *Бео деда иза брега гледа* Н Заг Нат. 4 и *Црн деда иза брега гледа* И., 30).

Значење семе „стар“ у лексеми *деда* и њено постојање у временском простору сачувало се у значењу израза „од девет деда“ и термина „колeно“ као један од конституената секундарних сема. „Памћење“ из периода праиндоевропског култа предака налази се, нескривено, у значењу „предак, праотац“.

6. Нашем деди ресасте гаћице — *димњак*

У задружним домаћинствима патријархалног типа најистакнутије место има најстарији способан мушкарац. Такав деда, његова старост и положај (стуб домаћинства) и централно место димњака у кући (почиње изнад огњишта, које је, између осталог, било и у служби ритуала) упућују једно на друго. Гаћице употпуњују бинарну одредницу *доњи* — *горњи* (*деда* — *димњак*) а њихов ресаст изглед упућује на облик формиране чађи у димњаку, сагледане из маркирног положаја. Постојање млађе варијанте ове загонетке у којој је *деда* замењен *ћаћом*, поред звучнијег склопа потпомогнутог римом, указује на могућност да су ове лексеме одабране и због слагања у роду (*деда* — м. пол, *димњак* — м. род). Мада не треба заборавити ни представу

¹⁹ Т. Р. Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 65.

²⁰ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Речник књижевних термина*, Београд 1985, стр.

дима као путника (преко слике вијугавог пута), остајемо при тврдњи да је за ову загонетку пресудна „старост“ у хијерархијском смислу.

3.

Лексема *мајка* лексикографски је дефинисана основним значењем као „жена у односу на дете, децу коју је родила; реч којом се ословљава старија жена (у приснијем обраћању или у обраћању непознатој жени; женка животиње која је на свет донела младунчад“ (РСАНУ, 1. а, б, в).

1. Дрвен отац, гвоздена мати, па породи ђаволасто дете — љушка и зрно

Загонетка се заснива на опозицији појмова родбинског сродства потпомогнутој антонимијским паром *дрвен* — *гвозден*, који је у служби инхерентних особина денотата. Мајка је у нераздвојивом заједништву са оцем (кундак и цев), чинећи целину. Загонетку карактерише наглашена метафоричност. Граматичке категорије имају функционалну вредност.

2. Мајка сироти, а дете богати — кудеља

Овде, као и у претходном примеру, постоји сагласност природног пола и референтовог граматичког рода, као и реализовано значење „родитељке“. Приликом предења кудеља се смањује, а повећава се пређа, тј. *дејше*. Оно што настаје, што се рађа (овде пређа, а у претходној загонетки тане) потврђује основно значење лексеме *мајка*.

3. Отац ми је пас, кучка ми је мати; лајем као пас, а нијесам пас — кучка

С обзиром на то да су загонетке и забавног карактера, захтевају активно учествовање најмање два лица (за разлику од пословица), које су поруке тајног говора), при чему је одговор инициран скривеним смислом. Та скривеност се „каткада провиди, каткад остаје као књига са седам печата“, да би се разоткрила као „вежба хитрине и духовитости ... распевана играрија духа“.²¹

Ова загонетка се заснива на лексичкој играрији логичког типа у којој су све компоненте познате а информације о скривеном денотату експлицитно понуђене. Потребно је, уз уважавање фактора сродништва, потврдити само категорију природног пола, мушког или женског ($m + z = m_1/z_1$), када је једна од две могућности већ негирана ($z_1 \leftarrow z$).

4. Ја родио моју мајку, а моја мајка мене — лед

Нелогичан поредак, као начин загонетања, најочљивији је у апсурдним исказима који се односе на конкретну стварност. „Проме-

²¹ М. Лалевић, *Загонетка — играрија духа*, Рад 17. конгреса удружења фолклориста Југославије, Пореч 1970 — Загреб 1972, стр. 551–552.

њен однос најчешће се даје у родбинским везама²². Ова се загонетка базира на нелогичној релацији онога који рађа и ко се рађа, а подржана је за загонетке карактеристичним анималистичким погледима на свет. Денотат „чврсто агрегатно стање“ и лексема *вода* кореспондирају категоријама рада.

5. Мајка камена, синци рођени; сви синови говоре, а мајка не мора — *црква*

Загонетка као говорна и мисаона игра најчешће се решава метафоричном трансформацијом семантичких компонената. Већина њих представља „пренос номинација имена с једног појма, референта на други“, односно „пренос номинације мотивисан аналошким повезивањем основних семантичких компонената“²³. Секундарно значење лексеме *црква* је „заједница верника“ (РМС, знач. 2), док су верници/синови „особе мушког рода који припадају ... религиозној и сл. заједници“ (РМС, знач. 4.а) и чине семантички мост између два значења лексеме *црква* (друго је „зграда у којој се врше верски обреди“). Веровање да је црква мајка свим хришћанима потиче из Светог писма. Мистерија деве Марије повезана је са мистеријом цркве.²⁴ У овој загонетки јавља се, у непромењеном облику, метафора из Библије. Примећујемо да постоји сагласност рода и броја лексема у загонетки и референта. Лексема *мајка* идентификује се у свом основном значењу.

6. Умрла сам, а нисам се родила; вјенчала сам се за мог оца, кад сам један дан имала; матер нисам знала — *Јева*

Према библијском веровању прамајка свих људи, Ева је створена од Адамовог ребра. У наведеној загонетки јавља се лажна улога оца, односно мужа, али су све лексеме родбинског сродства, као и лексема *мајка* у свом основном значењу.

7. Озго баба, оздо мама, а у сриједи од дивоте дијете — *шејсија, сач, џиша*

Денотати ове загонетке указују да је загонетка забележена у „новије време“. Вероватно се некада одгонетала са *црепуља, сач, хлеб*, а према овим референтима значење лексема *баба* било би другачије (за *црепуљу* постоји покрајинска реч *баба* — тур. *баба*², хомоним са *баба*¹). Овако, са овим денотатима, верујемо да су поштована основна значења сродничких лексема према „старости“ у односу на положај предмета (тепсија/баба „старија“ је од сача), припремни поступак и производ процеса у коме се остварују основна значења лексема *мајка*

²² С. Самарџија, *Српске народне заговетке*, Гутенбергова галаксија, Београд 1955, стр. 25.

²³ Д. Гортан-Премк, *О неким моделима метафоричне полисемантичке дисперзије*, Научни састанак слависта у Вукове дане, МСЦ 20/2, Београд 1991, стр. 253.

²⁴ „Маријин се мистериј најбоље разјашњава управо повезаношћу с мистеријем Цркве ... И на једној и на другој страни стоји мистериј дјевичанства, мистериј зарука гдје је Бог заручник; на једној и на другој страни мистериј материнства и синовства у којему је на дјелу Дух Свети ... И зато је Марија у тако изравној вези са ставом кришћана према Цркви, својој Мајци“ (Огистен Жорж, „Марија“ у: Ксавије Леон-Дифур, *Рјечник библијске теологије*, Кришћанска садашњост, Загреб 1980, стр. 522).

и *деће*. Недоследно је спроведен род фокусних лексема у сродничком низу са денотатима.

4.

Примарно значење лексеме *о њ а џ* је „мушки родитељ, мушкарац према својој деци; творац чега, човек према своме делу“, а секундарно „предак, праотац“ (РМС, знач. 1. а, б и 2.).

1. **Поскочише синови, направише оца — баглићи**

2. **Скочише деца, те направише оца — сено; џласџ**

У оба примера се уочава опозиција *млађи* : *старији* у поремећеном родословном односу. Међутим, загонетке у основи имају антонимијски пар *мали* : *велики*, на којем почива реални однос ове конструкције, садржан у односу пара лексема сродства, јер мали снопови/баглићи чине пласт сена. За обе загонетке је карактеристична хомонимија глагола *направити* и губитак родбинског односа.

3. **Отац у колевци, син по кући ходи — вајра и дим**

Поред лексемског антонимијског пара *оцац* — *син*, унутрашњу структуру ове загонетке чини супротност *мировање* — *крећње* (у *колевци* — *ходи*). Сликовитост се постиже локализовањем (*колевка* : *кућа*), као и представљањем ситуације у почетној и завршној фази. Загонетка се заснива на реалној сукцесивности и узрочно-последичном односу (дим → ватра). Реализација семе „родитељ“ лексеме *оцац* у сагласности је са лексичким материјалом исказа (*колевка* = *огниште*; *огањ* = *ватра*).

4. **У нашега ћаће деветоро гаће — клиџ кукуруза**

Најједноставнији начин да се оствари звучни израз реченичне структуре јесте што доследније фонемско понављање у изабраним лексемама. „Римују се по правилу они делови ... на које пада тежиште семантичке вредности.“²⁵ Овде је остварена рима на лексемама кључним за десигнацију (*ћаће* — *гаће*). Сема очевих гаћа „спољна одећа“ (РСАНУ, знач. 2) идентификује се као лексичка дефиниција кукурузовине „листови који обавијају клип кукуруза“ (РСАНУ, 1.б). Постоји сагласност граматичког и природног рода лексеме *кукуруз* и *ћаћа*. Отац у овој загонетки учествује значењем које ниједном семом дефиниције РМС није покривено а које би могло да гласи „хранилац своје деце“.

5. **У нашега татице врло мало брадице, па и то на врх г[узице] — лук**

Отац је овде одабран као једна од неколико могућих лексема сродства које подразумевају одређен пол и узраст, односно мушкараца мужевног доба. Веза загонетке и референта заснива се на сличности по облику и положају доњег дела луковице и стражњице. Иначе, у

²⁵ Ј. Кашић, *Вукове њословице као грађа за језичка испитивања*, Зборник за филологију лингвистику, 16/2, МС, Нови Сад 1973, стр. 128.

употреби је и учестала алтернација доњих и горњих делова људског тела. Брада мушкарца и жилице на луковици два су значења исте лексеме (РСАНУ, *брада*, знач. 1. и 3.б).

6. Висок тата, плосна мама, буновит зет, манита девојка — небо, земља, ветар и магла

Четири сродничка имена указују на јединство односа људска заједница — *природа*. „Најархаичнији и универзално распрострањен пар богова — предака је небо — отац и мајка — земља. У тим ликовима може се видети ... преношење природно-брачних односа на природне појаве.“²⁶ Дуалистички однос *небо — земља* проширен је у овој загонетки и доследно спроведен бинарном опозицијом *ветар — магла*.

У овом примеру „гонетања“ постоји слагање према роду и полу (небо као место где борави Бог), као и према структури — чврстини елемената (небо — ветар; земља — магла), која одговара хијерархијском односу чинилаца патријархалне заједнице. Вертикала *небо — земља* употпуњена је маглом (РСАНУ, знач. 1, „згуснуте водене капи“), насталом „рађањем“ ова два елемента (крвно сродство). Њу пресеца вертикала ветра, дошљака, припадника друге породице (брачно сродство).

Загонетка се састоји само од имена и епитета. Наспрам *високом* је *пласно*; *буновити* („који се лако буни, љути“, РСАНУ) је у корелацији са девојачком махнитошћу (РСАНУ, знач. 3.б: „која се предаје страстима, нагонима, осећањима“). Сви епитети уз родбинске лексеме одговарају истима за природне појаве.

7. Мој отац има хиљаду синова: сваком капну купи, а себи не може — грм и жир

Плод „родитеља“ грма (значење храст, РСАНУ, знач. 2) јесте жир са капом („оно што покрива врх чега, што се налази изнад чега, одозго, што наткриљује нешто“, РСАНУ, знач. 2.а), испод које се он развија и која треба да буде главни разликовни елемент приликом денотирања.

Категорије рода и броја лексема у загонетки одговарају овим категоријама код референата. Лексеме *ошац* и *син* у загонетању су у примарном значењу.

8. Отац стар, престар; мати млада, премлада; деца слатка, преслатка — чокоћ, лоза, грозђе

Приметна је поларизација у антонимијском пару *стиар* : *млад*. појачана префиксом *пре* и заснована на искуству. Сроднички односи су у примарном значењу наведених лексема, а категорије рода и броја одговарају истим категоријама денотата.

Могуће је преносно значење лексеме *сладак* (‘умиљат, симпатичан, драг’), која са поменути паром наглашава породичну целовитост и смисленост складних породичних односа.

²⁶ Е. М. Мелетински, *Поетика мита*, Нолит, Београд 1983, стр. 207.

5.

У основном значењу лексема *с е с њ р а* дефинише се као „кћи истих родитеља у односу према другој деци тих родитеља; кћи очевог или мајчиног брата или сестре“ (РМС, 1. а, б).

1. Пет сестара град градише; све једна другу измењиваше — *игле*

У свим загонеткама са референтом *игле* број пет је устаљен, док лексеме родбинског сродства варирају у зависности од загонета-чевог односа према поставци проблема: реални (баба, сестра) или замишљени вршилац (брат као кућеградилац). Кружно измењивање ига-ла, од којих су две увек а три привремено пасивне (при плетењу чарапа, нпр.), односно њихова равноправност у истој функцији, одго-вара примарном значењу лексеме родбинског сродства које се имену-је.

2. Цареве двије секе у граду сједе, сваког виде, себе не виде — *очи*

Сема „истих родитеља“ у оквиру примарних значења лексема *браћ* и *сесџра* допуштају замену ових лексема у истој или сличној организацији реченичне структуре загонетке. Тако постоје варијанте ове загонетке у којима алтернирају лексеме *сесџра* и *браћ*. Грама-тичка категорија броја је сигурнији ослонац у конотацији од грама-тичког рода и природног пола (мада је у овом случају пл. *очи* ж. рода). Загонетку карактерише изразита метафоричност, као и имено-вање функције денотата као чула вида. Лексеме *двије* (пар) и *сједе* (усађене) указују на његов број, положај и локацију.

Лексема *град*, осим у овом, јавља се и у претходном примеру. Семе примарног значења ове лексеме (према РЈАЗУ „што опкољава какво мјесто“) и секундарног (према РСАНУ „утврђење“) релативне су за оба денотата.

3. Ја се попех на врх Јаворника, и сав свет довиках, своју сестру не могах — *црква*

Две цркве су у равноправном, сестринском односу према мајци „заједници верника“. Сестре цркве се не могу дозивати (звоњавом) јер су се црквени атари једне цркве/групе верника ограничавали про-стором чујности црквених звона. Стога постоји и тачно одређена ло-кација *војех на врх*, као избор места за градњу цркве одакле се цр-квена звона могу „надалеко“ чути.

4. Бијело ћебе сав свијет покри, а своју сестру не може — *снег и вода*

Још један близак родбински однос асоциран променама агрегат-ног стања воде. Док вода са ледом, у једном другом примеру, чини статичан однос *мајка — син*, овде су вода и снег брат и сестра у метафоричном и функционалном преносу. Конотативне могућности у оквиру декодирања загонетног исказа успостављају се, поред иден-

тчности граматичког рода и пола, чини нам се, и процесом кретања. Вода/река креће се хоризонталом, а снег вертикалним правцем.

Референт *вода* у овој загонетки јавља се својим секундарним значењем „водени ток или већа водена површина, поток, река“ (РСАНУ, 26).

5. Четири сестре мајчину кошуљу носе; кад помреше у гроб кошуљу понијеше — *ноге и руке*

„По мишљењу примитивних народа човјек је једна цјелина; при том дакако такви народи више мисле на дјелове тијела него на сјену, одећу, екскременте...“²⁷ Тело као апсолутна целина „дељиво“ је истом крвљу, сродством по њој. На то указује ова загонетка. Кожа, „иста“ мајчина кошуља, сједињује четири сестре/ноге и руке уз помоћ адекватних категорија рода и броја.

6.

Основно значење лексеме *б р а т* је „назив за мушкарца у односу на децу истих родитеља или једног родитеља“ (РСАНУ, знач. 1.а).

1. Имадох два брата; док бејаху слепи, врло ми лепи; а чим прогледају, не ваљају — *ојанци*

Ова загонетка се заснива на неправој антонимији, емпиријски условљеној. У односу *слеп-прогледају* дошло је до неутрализације „основних значења речи, при чему се ... мање важна особина или значење издваја као примарно и доводи у везу (по супротности) са другом особином или значењем које се такође издвојило“²⁸. Првом члану пара одговара значење „бити слеп“ — „бити цео“, а не „добити руке од дуге употребе“, што је секундарно значење глагола *прогледају*, познато у говорној пракси: „Народ н. пр. вели, кад је што отворено, да то зја, да гледа“²⁹.

Опанци денотирају два брата у загонетки зато што функционишу у пару и „исти“ су по величини, боји, изгледу, од „истог родитеља“ (опанчара), сачињени од истог материјала.

2. Дивље и питомо боље се пазе него брат и сестра — *калем*

Паралелизам *дивље* — *питомо* и *браћ* — *сестра* заснован је на принципу различитости и једнакости, при чему је квалификатив „различито“/„супротно“ афирмативно декларисан, за разлику од начина „једнако“. Наизглед, несагласност *диваљ* — *питом*, одговарајућим деловањем каквим је створен референт, управо подржава неафирмисану сагласност. Именовани родбински однос потврђен је устаљеним синтагмама „братска (сестринска) љубав“, традиционално схваћена као мера позитивног квалитета.

²⁷ Т. Маретић, *нав. дело*, стр. 23.

²⁸ Д. Мршевић-Радовић, *Глаголи сујројиног значења*, Књижевност и језик, год. 24, 1977, бр. 2-3, стр. 236.

²⁹ Т. Маретић, *нав. дело*, стр. 192.

**3. Два се брата данас погребаше, а сутра увече заједно ле-
гоше — гребени**

Начин обављања уобичајеног посла, заоденут метафором, један је од модела загонетања. Већина таквих загонетака има локални карактер, а услед промењених радних и животних услова биће ускоро неразумљиве и у срединама њиховог настанка. Једна од таквих је и ова.

Два брата одговарају слици два гребена,³⁰ а сложеност браће (према семи „истих“) активности алатки у току рада. Гребени имају исту функцију, заједничко порекло а употребљава их један (исти) човек. Стања мировање и активност у загонетки су адекватно супротстављена. Изабрани глагол *погребати* асоцијационим процесом указује на денотат истог граматичког рода.

4. Три брата једна капа — *сјолица*

5. Четири брата једну капу носе — *сјо; шочкови*

6. У једној кући четири брата, ниоткуда врата — *орак*

Равноправност „истих“ уз доследно поштовање рода и броја најчешћи је чинилац значења лексеме *браћи* помоћу кога се денотирају загонетни појмови. Пошто се у неким верзијама ових загонетки појављује *сестра* као варијанта лексема, претпостављамо да је број као граматичка категорија важнији од рода. Запажамо да лексему *браћи* прати променљив број који стоји наспрам броја један, што опет указује на заступљеност сема „истих“ и „једног“ из дефиниције основног значења ове родбинске лексеме у формулисању загонетке.

7. Иду пет браће петлића, и за њима сестра петла; „Чекајте, пет браће петлића!“ Ни она стиже, ни они могоше ишчекати — *шрсти на нози*

„У загонетци су сви елементи језика у служби поруке“³¹. Тако није случајна конструкција „сестра петла“, а не „сестра петлића“, јер упућује на пету. Поред звуковне комплексности, постоји и категорија порекла. Брат и сестра су истог порекла („једног родитеља“), као што су прсти делови истог стопала. И овде су поштоване категорије рода и броја, а основна значења лексема родбинског сродства су у функцији денотације.

8. Два су рођена брата; па један прави, а други квари — *брус и камен*

Када коса, приликом кошења, удари у камен, у најбољем случају се иступи (исквари се); брусом се коса оштри и тиме оспособљава (поправља) за нову употребу. Иако је брус камен, „није сваки камен брус“. Положај ова два брата је различит; док је један у трави, други је у водуру. Али брус и камен су камење (истог састава, а

³⁰ Према наводу Т. Р. Ђорђевића, постоје цигански и јурички гребени, који се „увек праве и продају као пар: доњи 'лежњак' и горњи или 'горњак'“.

³¹ С. Самарџија, *Стируктура и функција усмене загонетке*, Књажевна историја, 18, Београд 1986, стр. 226.

другачије отпорности), а значење „оно што је сродно по особинама, што има заједничко порекло“ (РСАНУ, знач. 8) чини их браћом.

9. Два се мртва брата побише, те трећег жива родише — огњило

Првобитну функцију загонетке су имале у ритуалним и обредним радњама, на шта нас упућује чињеница да се код нас задржао обичај загонетања само у одређено доба године. Ритуално вађење „живе ватре“ обављали су „близанци или једноданчићи рођени истог дана или са сличним, односно истим именима“³². Ударањем (стого *йобише*) камена о камен „роди се“ жива варница. Истакнут је и антонимијски однос (*два*) *мртва* : (*трећег*) *жива*.

Претпостављамо да је првобитни денотат ове загонетке био „жива ватра“, који је променом социјалних услова замењен у „огњиште“. Загонетка као „усмена врста обједињује актуелност изражајних могућности језика и петрифициране трагове прошлости“³³.

Као у примеру бр. 8, и овде огњило (комад челика) и камен о који удара имају „чврст“ братски однос, јер су сродни по особинама и имају заједничку функцију (а у случају хипотетичког денотата и због тога што потичу од исте материје).

III.

Испитиване лексеме родбинског сродства у загонеткама ступају у асоцијативне везе са денотатима путем:

а) категорије природног/граматичког рода и броја (бабе — игле; деда — ибрик/бардак; мајка — црква, Јева; браћа — опанци; сестре — ноге и руке; брат и сестра — снег и вода и др.);

б) фонетског плана, хомофоном ономатопејском везом и римом (бака — бака, бака; *бака* — бубрежњака; деда — гледа; *ћаће* — гаће; брадице — г(узице) и сл.);

в) антонимијом, антонимијским паровима и низовима (мировање — кретање, млађи — старији, мали — велики, питом — диваљ, дрвен — гвозден; отац и син : ватра и дим; деда — отац — унук : угљен — вино — грожђе; отац — мати — деца : чокот — лоза — грожђе итд.);

г) метафоричним процесима према сличности и различитости по:

— изгледу (кора проје/хлеба — дедино лице; отац — лук),

— функцији (жрвањ, гребени),

— структури (камен и брус, жрвањ).

Чиниоци на којима се формулише загонетање уз помоћ лексема родбинског сродства су, углавном, основна значења тих лексема.

³² Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Нолит, Београд 1970, стр. 56.

³³ С. Самарџија, *истио*, стр. 214.

Баба реализује сему „стара жена, старица“ (игле, гибаница, кључ), секундарно значење „старија сродница“ (лоза), као и хомонимни однос *баба*² и *баба*³ (жрвањ; пећ, хлеб). У семантичкој вези са ванлингвистичком стварношћу баба се појављује као женско демонско биће и као траг прехришћанског култног божанства (бура, снег, пост часни).

Лексема *деда* заступљена је у семантичкој структури загонетака примарним значењем сема „старији сродник“ (угљен, вино, грожђе), својим природним полом (жрвањ/сирење, уље, ибрик/бардак) и секундарним значењима „уздужно вретено воденице поточаре“ (жрвањ) и, претпостављамо, значењем „предак, праотац“ (проха/хлеб).

Мајка ступа у загонетање семама које су експлициране у дефиницији основног значења (пушка и зрно, кудеља, лед).

Основно значење лексеме *оцац* заступљено је у највећем броју случајева (баглићи, сено/пласт, грм и жир, чокот, лоза, грожђе). Семантички односи заснивају се такође и на природном полу (клип кукуруза, лук).

Сестра се реализује примарним значењем (игле, очи, црква), као и граматичким категоријама рода и броја (очи).

Браћ је заступљен својим основним значењем (опанци, гребени, сто, столица, прсти), као и секундарним — „оно што је сродно по особинама, што има заједничко порекло“ (брус и камен, огњило).

Лексеме *син* и *дете* такође својим основним значењима употпуњују породицу лексема сродства у загонетању.

Summary

Sava Anđelković

BASIC LEXEMES OF RELATIVE KINSHIP IN „SERBIAN NATIONAL PUZZLES“ OF STOJAN NOVAKOVITCH

The author establishes the meanings and semantic positions of lexemes *baba*, *deda*, *majka*, *otac*, *sestra* and *brat*, as well as lexemes *sin* and *dete*, then the types of semantic connections of denotates and the focused lexemes in puzzle construction.

The examining lexemes enter in associative connections with denotates by means of categories of gender and grammatical number, then by means of rhyme, homophone and onomatopoeic connection and metaphoric processes according to similarities or differences of form, function and structure.

The factors on which the puzzling is formulated by means of lexemes of relative kinship are mostly the basic meanings of these lexemes. There were cases of accomplishing the secondary meanings of *baba*, *deda* and *brat*, homonym relation of *baba*¹, *baba*² and *baba*³ and semantic relation with nonlinguistic reality.